© Г. Батмөнх

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн
Хэл зохиолын хүрээлэнгийн
Улаанбаатар, Монгол
batmunkh3377@gmail.com

© Б. Мөнх-Эрдэнэ

Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны Академийн
Хэл зохиолын хүрээлэнгийн
Улаанбаатар, Монгол

“ГЭСЭР”, “ЖАНГАР” ДАХЬ ХУВЦАСНЫ СОЁЛ, ДҮРСЛЭЛ

Товч агуулга. Монгол баатарлаг туулиудад монгол үндэстний уламжлалт хувцас, түүнийг дагасан соёл, зан заншлын зүйлс үлэмж дүрслэгддэг билээ. Тууль нь хэдийгээр уран сайхны аргаар бүтсэн хэдий ч эрт цагийн хувцасны хэв маяг, хэлбэр хэмжээ, хувцаслах дэг журам зэргийг нарийн тусгасан байдаг. Туульд дүрслэгдсэн малгай, дээл, бүс, цамц, өмд зэргийг түүхэн сурвалж, археологийн олдворуудтай харьцуулан үзвэл санаанаас зохиосон зүйл бус бодит үндэстэй юм. “Гэсэр”, “Жангар”-т дүрслэгдсэн хувцас хунарын зүйлс нь эртний монголчуудын хувцасны хийц загвар, хэлбэр төрх, түүнд дүрслэгдсэн хээ чимэг нь хувцасны бэлгэдлийн утга учрыг тодруулах чухал эх сурвалж болж байна хэмээн үзжээ.

Түлхүүр үг: Гэсэр, Жангар, хувцас, дүрслэл, соёл.

Batmunkh Ganbold

Mongolian Academy of Sciences
Institute of Language and Literature
Ulaanbaatar, Mongolia

Munh-Erdene B.

Mongolian Academy of Sciences
Institute of Language and Literature
Ulaanbaatar, Mongolia

THE CULTURE OF CLOTHING AND THE IMAGE OF CLOTHING IN THE GESER AND JANGAR EPICS

Abstract. In Mongolian heroic epics, descriptions of national dress are often found, which reflect the peculiarities of the culture of that time, manners and customs. The epic acts as a source of information, clothed in art form. Epic works describe the style of clothing, its length and size, descriptions of hats, dagel (outerwear), shirts, pants can also be found. The reality of the details of clothing described in the epic is confirmed by archaeological data. Descriptions of clothing and its various elements, as well as the patterns depicted on it, mentioned in Geser and Dzhangar, become important sources of clarification of their symbolic meaning.

Keywords: Geser, Jangar, clothing, imagery, culture.

Аливаа ард түмний аман болон бичгийн зохиол нь тухайн үндэстэн угсаатны соёлын биет болон биет бус өв, түүх, зан үйл, шүтлэг бишрэлийг судлахад чухал сурвалж болдог. Ялангуяа монгол баатарлагийн туульс эртний монголчуудын ахуй амьдрал, нийгмийн харилцаа, хэв ёс, ертөнцийг үзэх үзэл, зан үйл, шашин шүтлэг, түүхэн үйл явдал зэргийг уран сайхны аргаар илэрхийлсэн оюуны соёлын үнэт өв билээ. Аман зохиол тэр дундаа туульс нь эрт цагийн аж байдлыг тод томруун тусгасан байдаг учир тэдгээрээс монголчуудын орон гэр, хувцас хунар, эд хэрэглэл, зэр зэвсэг, мал аж ахуйн тоног хэрэгсэл тэргүүтнийг танин мэдэх бүрэн бололцоотой. Тиймээс баатарлаг тууль монголчуудын хувцасны түүхийг сэргээн судлахад үнэтэй сурвалж, эх хэрэглэгдэхүүн болох нь дамжиггүй.

Өнөөгийн нөхцөлд монголын их хөлгөн туульс болох “Гэсэр”, “Жангар” нь соёлын контент агуулга болж байна. Зөвхөн шинжлэх ухааны судлагдахуун төдийгүй олон улсын зах зээлд соёлын бүтээлч үйлдвэрлэлийг туулийн агуулга, үйл явдлаар зохиомжлон бүтээж байна. Тодруулбал, “Жангар” туулиас сэдэвлэн тайз дэлгэцийн бүтээл, бүжгэн жүжиг, уран сайхны болон хүүхэлдэйн кино, комик ном, уран зураг зэрэг урлагийн бүтээл туурвиж, амжилт олсон жишээ олон байна. Тиймээс тууль дахь хувцасны дүрслэлийг шинжилж, монгол хувцасны эртний хийц хэлбэр, онцлогийг тодруулж, тууль дахь түүхэн баримтуудыг нээн ойлгож мэдсэнээр аливаа тууль соёлын контент, урлагийн бүтээл болж буй энэ цаг үед түүхэн үндэстэй, үнэн бодьтой урлаг, уран сайхан, тайз дэлгэцийн бүтээл туурвих үндэс болох юм.

Тууль дахь хувцасны дүрслэлийг судлан тодруулахын тулд энэ сэдвээр өмнө нь судлан шинжилсэн судлаачдын санал дүгнэлтийг нягтлан үзэх нь зүй ёсны хэрэг билээ. Бидний үзсэнээр энэ сэдвээр эрдэмтэн, судлаач Х.Нямбуу “Монгол хувцасны түүх” номдоо “Эртний монгол хувцасыг баатарлаг туулиар нөхөн сэргээхүй ардын баатарлаг туульс хувцасны түүхийн чухал сурвалж болох нь”, эрдэмтэн Б.Катуу “Монгол туулийн дүрийн бүтэц, хэв шинжийн судалгаа”-даа “Гол баатрын дээл хувцасны дүрслэл”, “Монгол тууль дахь хувцас” зэрэг өгүүлэл бичжээ. Өгүүлэн буй судлаачдын бүтээл нь өөр бусад судалгаа, шинжилгээний явцад болон нийт монгол туулийн хүрээнд авч үзсэн байх тул ерөнхийлсөн шинжтэй байна. Тиймээс бид “Тэсэр”, “Жангар” туулиуд дахь зарим хувцасны дүрслэлийн онцлогийг авч үзэн тэдгээр дүрслэлийн онцлогийг малгай, дээл, гутал гэх мэтээр археологийн дурсгалуудтай харгуулан үзэхийг зорьлоо.

Монгол угсаатан бол дэлхийн олон ард түмний нэгэн адил түүхэн хөгжлийн урт удаан замыг туулсан бөгөөд түүхийн энэ явцдаа аж ахуйдаа нарийн тохирсон, бусдаас ялгарах өөрийн гэсэн онцлогтой хувцас, өмсгөлийн соёл бүтээн буй болгосон нь эрт дээр үеэс бусдын нүдэнд өртөн түүх сурвалжид тэмдэглэгдсээр иржээ. “Судлаачдын өгүүлснээр нэн эртний чулуун зэвсэгтний үеэс ангийн арьс ширийг хөдөрч нөмрөн хүйтнээс биеэ хамгаалж байсан бол чулуун зэвсэгийн үеэс нэхмэл эдийг хийж сурснаар хувцасны соёлд нэн чухал өөрчлөлт гарч энэ нь цааш хүрэл зэвсэгтний үед улам боловсрон хөгжсөөр эртний улсуудын үеэс жинхэнэ хэлбэрээ олж дараа дараагийн үед уламжилсан байна”¹. “Жангар” туульд өгүүлэхдээ:

“Шилтэй Зандан Гэрэл хатан хоёр
Харь газарт явах хүргэнийг
Хамсаж хувцаслая гэж босов.
Түрий биеий нь
Түмэн хүүхэн нийлж шагласан
Зуузай биеий нь
Зуун хүүхэн элбэж шагласан
Мөрий нь үзсэн хүн
Мянгаа өгч гайхнам
Мөн биеий нь үзсэн хүн
Түмээ өгч гайхам
Миймийн улаан гутлаа өмсөв.
Эрэн торгон цамцаа өмсөв.
Эрдэнийн хоёр хүрмээ өмсөв.
Дайны гурван хуягаа өмсөв.
Давхар дөрвөн лүвчээ өмсөв.
Далан агт морины үнэтэй
Давтал луудан гэдэг бүсээ бүслэв.
Далан нэгэн алд
Дархан шар болд илдийг
Баруун ташаандаа зүүв.
Түмэн өрхийн үнэтэй
Түүхий цагаан нөмрөгийг
Дал дээрээ нөмрөөд
Алтан дуулгыг
Зүүн цох дээрээ тавив.”²

– хэмээн хувцас хэрэглэлийг нэг бүрчлэн, тодорхой дүрсэлсний сацуу хувцас өмсөх ёс жаяг, дарааллыг нарийн дурдсан байдаг. Гэсэрийн туульд бол “долоон эрдэнээр давхарлан хийсэн шүүдрийн гилбэлгээн өнгөт хөө хар хуягаа өмсөв. Нар сараар зэрэгцүүлээд хийсэн эрдэнэт манлай цагаан дуулгаа эрдэнэт тэргүүндээ өмсөөд, цахилгааны өнгөт улаан далавчаа хатгаж, оюу оньт гучин цагаан сумаа дүрээд, догшин хар нумаа дүрж, билгийн гурван алд хар шороо зүүгээд, дуурсахуй нэрт хувилгааны сумаа хэтэвчиндээ хийгээд, исманда нэрт хувилгааны сүлдэн сумаа саадгийн дээд нүдэнд дүрээд, билгийн хээр морио унаад, дээд биеэ арван зүгийн бурхнаар сахиулан, дунд биеэ дөрвөн их тэнгэрээр сахиулан, доорд биеэ дөрвөн их Лусын хаадаар сахиулж, айх мэт ачит Гэсэр богд мэргэн

¹ Сувд Б., Саруул А. *Mongol Costumes*. УБ., 2011, 9-10.

² *Жангар*. Эмхэтгэн боловсруулж, оршил, тайлбар сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. УБ., 2011, 32.

хаан”¹ хорон муу санаат дайсны зүгт өөд болон явав хэмээн дүрслэх нь элбэг билээ. “Долоон эрдэнээр давхарлан хийсэн шүүдрийн гилбэлгээн өнгөт хөө хар хуяг”², “шүүдрийн гилбилгээн өнгөт хөө хар хуяг”³, “цахилгаан өнгөт далавч”⁴, “хөх гадарт хуяг”⁵, “барс хар хуягаа өмсөөд, бадам цэцэг мэт өнгөт дуулгаа өмсөв”⁶ гэх мэтээр хуяг дуулганы өнгийг чухалчлан урнаар дүрсэлсэн байх бөгөөд “эрдэнэсээр давхарлан хийсэн хөө хар хуяг, “долоон эрдэнээр давхарлан хийсэн шүүдрийн гилбэлгээн өнгөт хөө хар хуяг”⁷, “цавдат (ялтсан) хуяг”⁸, “шавдат хуяг”⁹ хэмээн эд материалаар нь ч мөн магтан дүрсэлсэн байдаг.

Мөн түүнчлэн “арслан заан хоёроор зэрэгцүүлэн хийсэн эрдэнэт дуулга”¹⁰ “нар сараар зэрэгцүүлээд хийсэн эрдэнэт манлай цагаан дуулга”¹¹, “нар сар хоёрыг хамтаар зэрэгцүүлэн ургуулан хийсэн манлай цагаан дуулга”¹² хэмээн баатар эрийн дуулганы зураг чимэг нь хүндлэн дээдэлдэг хүчирхэг амьтад болоод монголчуудын эрт цагаас тэнгэрийн олон эрхэс гарагийн дотроос эрхэмлэн дээдэлж ирсэн нар, сарыг дүрсэлсэн байна. Монгол домог зүйд “алтан нар”, “алман сар” хоёрыг ихэд эрхэмлэн “наран цэцэг, саран эх”¹³ хэмээдэг нь нарыг арга буюу эр, сарыг билиг буюу эм хэмээн бэлгэдэж ирснийг харуулдаг билээ. Нар, сарыг дүрслэн урласан титэм, эмээл хазаарын тоног хэрэгсэл, бүсний арал тэргүүтэн эд өлгийн зүйлс археологийн дурсгалд ч элбэг байдаг. Монголчуудын хувьд малгай (дуулга) нь хувцаснаас хамгийн эрхэм зүйл тул “мандах төрийн малгай” хэмээн эрхэмлэн дээдэлдэг юм. “Даньхүрэл” туульд:

“Түг түмэн тотийг гол дунд нь
Тойруулан сийлсэн
Түгээмэл гэрэлт нар сарыг
Магнай дундаа мандуулан хатгасан
Цахир мөнгөн дуулгыг
Эрдэнэт тэргүүндээ
Углан өмсөөд авав гэлээ”¹⁴
– хэмээн мөн адил дүрсэлсэн байна.

Энэ талаар эрдэмтэн Х.Нямбуу “Туульсын эртний үеийн хувилбарт баатрын хувцас хуяг дуулгыг ан амьтан, тэнгэрийн эрхсийн дүрсээр чимэглэж байсан бөгөөд хожмынх нь буддын бурхдын дүрээр гоёсон нь ихэд тохиолддог. Жишээлбэл: “Бум-Эрдэнэ” туульд:

“Туг түмэн оддыг
Цутган тойруулж байрлуулан
Түгээмэл гэрэлт
Нар сар хоёрыг
Магнай дээрээ
Мандуулан байрлуулж
Цаг сайхан цагт
Хангайн оргил болсон
Цахир мөнгөн дуулга”

¹ Заяын Гэсэрийн тууж. Монгол туулийн цоморлог II. Монгол бичгээс крилл бичигт хөрвүүлж, удиртгал, тайлбар, зүүлт сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. Уб., 2013, 144.

² Мөн тэнд.

³ Гэсэр. Монгол ардын аман зохиолын чуулган VIII. Сонгомол эхийг боловсруулж, удиртгал, тайлбар бичсэн Ц.Дамдинсүрэн. Редактор Ш.Гаадамба. УХГ. Уб., 1987, 18.

⁴ Мөн тэнд, 58.

⁵ Мөн тэнд.

⁶ Заяын Гэсэрийн тууж. Монгол туулийн цоморлог II. Монгол бичгээс крилл бичигт хөрвүүлж, удиртгал, тайлбар, зүүлт сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. Уб., 2013, 187.

⁷ Мөн тэнд, 144.

⁸ Гэсэр. Монгол ардын аман зохиолын чуулган VIII. Сонгомол эхийг боловсруулж, удиртгал, тайлбар бичсэн Ц.Дамдинсүрэн. Редактор Ш.Гаадамба. УХГ. Уб., 1987, 35.

⁹ Мөн тэнд, 58.

¹⁰ Заяын Гэсэрийн тууж. Монгол туулийн цоморлог II. Монгол бичгээс крилл бичигт хөрвүүлж, удиртгал, тайлбар, зүүлт сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. Уб., 2013, 191.

¹¹ Мөн тэнд, 144.

¹² Гэсэр. Монгол ардын аман зохиолын чуулган VIII. Сонгомол эхийг боловсруулж, удиртгал, тайлбар бичсэн Ц.Дамдинсүрэн. Редактор Ш.Гаадамба. УХГ. Уб., 1987, 18.

¹³ Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Монгол соёлын чуулган I. Редактор Д.Бум-Очир. Уб., 2009, 309

¹⁴ Катую Б. Даньхүрэл. Редактор Х.Самдилдэндэв. Уб., 1986, 31.

– гэж гардаг. ...Дуулгандаа хийх чимэг нь голдуу нар сарны дүрс болж байна. Бум-Эрдэнийн дуулганы чимэгтэй Гэсэрийн дуулганы чимэг бас адил болж байна. ...Иймд эртний цэрэг баатрын дуулгыг оройдоо гилбэр залаатай, магнай дунд нь нар сарны дүрс гарган, эргэн тойронд нь од мичдийн дүрсээр гоёсон өмсгөл байжээ хэмээн ойлгож болох юм¹ хэмээжээ. Тэрээр мөн туульд дүрсэлж буй баатар эрийн малгайн тухай:

“Зуузай цагаан
Зуун хурганы арьсыг
Зүйгээд хийсэн
Зунхаг цагаан малгай (Дуутай мөндөр)
“Цасан уул мэт
Цэнхэр овуудай малгай”
“Зуун булган арьсаар
Зүйж тааруулж хийсэн
Зуутан хар малгай (Хан харанхуй)

– болно. Эдгээр малгай нь эрт цагт монголчууд өмсөж явсан бөгөөд эдүгээ баруун монголд уламжлагдан үлдсэн малгай юм. Хар хурган зоо малгай, цагаан хурган малгай бол ойрад монголчуудад үлэмжхэн дэлгэрсэн малгай мөнхийн сацуу “цэнхэр овуудай” малгайг эртний ойрадын цэргийн малгай хэмээдэг байна. Түүнчлэн баатрын малгайн чимэг нь нар, сарны дүрстэй байсан бөгөөд оройд нь зангилаа жинс болон очир байдаг. Ялангуяа баатрын дуулга нь бүр эрт жад, сэрээ, өвөрлөг, өдөн оройтой байсны гадна хожимдоо очих чулуун жинс болон хувирчээ”² гэсэн байна.

Жангар тууль дахь хувцасны дүрслэлээс цөөн хэдийг энэ удаа дурдъя. Тухайлбал малгайг:

“Наян бугын арьсаар
Наан зүйн хийсэн
Начин шонхор малгай”³ мөн
“Зуун булганы зоогоор
Зүйн зайн хийсэн
Босоо оройтой
Булган малгай”

– гэх мэтээр малгайн хэлбэр хэмжээ болоод эд материалыг дүрсэлсэн байна. Эл дүрслэлийг археологийн дурсгалтай харгуулан үзэхэд Ноён уулын булшнаас олдсон гурван төрлийн малгайн эрэгтэй хоёр малгайтай зарим талаараа таарч байна. Тодруулбал, “эдгээрийн эхнийх нь **гозгор оройтой**, эрт үеэс нүүдэлчин ард түмэн түгээмэл, хэрэглэж байсан, малгай юм. Тус олдворын өөр нэг малгайг “Зузаан бөгөөд хар хүрэн эсгийгээр хийж, **цохонд нь гурвалжин болон ороомог хээний утсан оёмол чимэг бүхий хоёр зурвас зузаан ноосон эдийг хадсан, малгайн их биеийг булганы арьсаар бүрсэн байв.**”⁴ гэсэнтэй туулийн дүрслэл тохирч байна.

Харин өмдийг дүрслэхдээ:
“**Тахийн арьсан өмдийг**
Тахим дээрээ шуугаад
Бугын арьсан шалбуурыг
Булчин дээрээ эвхээд
Үүдэн энтэй нумаа атгаад
Үзүүр сайтай сумаа онилоод
Үзэлцэх гээд зогсож байв”⁵

– хэмээн гардаг. “Монголын торгууд, захчин, өөлд урианхай, баяд, дөрвөд угсаатны дунд уламжлагдан ирсэн “бух ноолдоон”-ны тухай Угсаатны зүйн хэрэглэгдэхүүнээс үзэхэд, бух ноолдооны бөхчүүд зөвхөн шалбууртай, цээж, хөл нүцгэн барилдана. Барилдахаар гарахдаа гэгээг сураар боогоод цув мэт нөмрөг нөмрөн засуул дээрээ ирдэг. Шалбуурыг буга, бухын ширийг урь

¹ Нямбуу Х. Монгол хувцасны түүх. Уб., 2002, 71-72.

² Мөн тэнд.

³ Жангар. Эмхэтгэн боловсруулж, оршил, тайлбар сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. Уб., 2011, 196.

⁴ Сувд Б. Саруул А., *Mongol Costumes*. Уб., 2011, 27.

⁵ Жангар. Ц.Дамдинсүрэнгийн нэмэн засварлаж шүлэглэсэн эх. Уб, 1998.

идүүлсний дараа шүүдэж, талхих зэргээр элдэн, хонгор шар өнгөтэй болгон боловсруулаад хийдэг байсан, сүүлийн үед харлаг тэх, сэрхийн арьсаар бас шалбуур хийх болсон гэнэ”¹.

Шалбуур өмдийг дүрсэлсэн олдвор бол бүсний арал дээрх дүрслэл болно. Уг эдлэл дээр ой шугуй дотор бөх барилдаж буй хоёр эрийг дүрсэлжээ. Хударга хөмөлд рөгтэй эмээл, хазаартай морьдоо бүдүүн модноос уяж орхиод хав дөрвөлжин барьцаар золголдон барилцаж авсан хоёр эр дал мөрөө давсан урт гэзгээ чихнийхээ араар гогцооруулан боож унжуулсан үзэгдэнэ. Хоёр бөх цээж нүцгэн, шуумгаар нь боосон өргөн шалбуур өмдтэй, богино түрийтэй гутал өмссөн мэт харагдана. Уг олдворын он цагийг археологичид НТӨ III зууны эхэн үед хамаарах эд хэмээн тодорхойлсон байна.

Монгол үндэстний уламжлалт дээлийг Жангар туулиас харвал: “Ангир торгон тэрлэг”, “Далигай луузан нэртэй Хөх торгон дээл”, “Үүдэн өнгөт хөх л торгон дээл”, “Үүлэн хөх торгон дээл”, “Хүрэн торгон дээл”, “Ногоон торгон дээл”, “Танжиг минчүү дээл” гэж эд материалын хувьд ихэвчлэн торгоор урласан хэмээн дүрсэлсэн байна. Цөөн тохиолдолд нэхий, бух, бугын арьсаар урласан хэмээдэг. Энэ нь эртнээс монголчуудын хувцас хэрэглэлд торго хүндтэй байр суурь эзэлж байсны илэрхийлэл бөгөөд эртний судар тэмдэглэлд ч энэ тухай баримт мэдээ элбэг байдаг билээ.

Жангар туульд бүсийг — “Далан өгт морины үнэтэй, Давтал луудан гэдэг бүс”, “Агсарга улаан бүс” гэх мэтээр дүрсэлсэн байна. Энд өгүүлсэн “Луудан” гэдэг нь нэгэн зүйл бат бөс торгомсогийн зүйл бөгөөд түүнийг бас төмрөөр бөхлөн бүсэлж байсан нэг жишээ өөр бусад туульд гардаг “төмөр луудан” бүс болно. Түүнчлэн үсний гоёл чимэглэлийг — “Хар торгон шивэрлэг”, цамц, хүрмийг — “Эрээн торгон цамц” “Эрдэнийн хоёр хүрэм” гэх мэтээр дүрсэлсэн байдаг нь мөн л эртний монголчуудын хувцас чимэглэлд торго, дурдан хүндтэй байр суурь эзэлж байсны баталгаа болох юм.

Дээрхээс дүгнэвэл:

1. “Гэсэр”, “Жангар” туулиуд хэдий уран сайхны аргаар бүтсэн хэдий ч эрт цагийн хувцасны хэв маяг, хэлбэр хэмжээ, хувцаслах дэг журам зэргийг нарийн тусгасан байна.

2. Монголчууд эрхлэх аж ахуй, оршин суугаа орон нутаг, байгаль цаг уурын нөхцөлдөө тохирсон үндэсний хувцас бүтээн, түүнийхээ төрөл зүйл хэлбэр загварыг баяжуулан хэрэглэсээр ирсэн нь эдгээр туульд дүрслэгдсэн байна.

3. Хувцас судлаачдийн өгүүлснээр нэн эртний чулуун зэвсэгтний үеэс ангийн арьс ширийг хөдөрч нөмрөн хүйтнээс биеэ хамгаалж байсан бол чулуун зэвсэгийн үеэс нэхмэл эдийг хийж сурснаар хувцасны соёлд нэн чухал өөрчлөлт гарч энэ нь цааш хүрэл зэвсэгтний үед улам боловсрон хөгжсөөр эртний улсуудын үеэс жинхэнэ хэлбэрээ олж дараа дараагийн үед уламжилсан байна² хэмээдэг. Энэ үйл явц тус туулиудад тодорхой дүрслэгдсэн байна.

Ном зүй

Гэсэр. Монгол ардын аман зохиолын чуулган VIII. Сонгомол эхийг боловсруулж, удиртгал, тайлбар бичсэн Ц.Дамдинсүрэн. Редактор Ш.Гаадамба. УХГ. Уб., 1987.

Дамдинсүрэн Ц. “Гэсэр судлал”-ын түүхээс. Оршил бичиж, хэвлэлд бэлтгэн нягталсан А.Д.Цендина, Д.Цэдэв. Уб., 2013.

Дамдинсүрэн Ц. Гэсэрийн туужийн гурван шинж. Редактор Ш.Нацагдорж. Уб., 1956.

Дулам С. Монгол домог зүйн дүр. Монгол соёлын чуулган I. Редактор Д.Бум-Очир. Уб., 2009.

Дүгэрсүрэн Т. Жангар. Уб., 1963.

Жангар. Ц.Дамдинсүрэнгийн нэмэн засварлаж шүлэглэсэн эх. Уб., 1998.

Жангар. Эмхэтгэн боловсруулж, оршил, тайлбар сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. Уб., 2011.

Заяын Гэсэрийн тууж. Монгол туулийн цоморлог II. Монгол бичгээс крилл бичигт хөрвүүлж, удиртгал, тайлбар, зүүлт сэлт үйлдсэн Т.Баясгалан. Уб., 2013, 382 х.

Катуу Б. Даньхүрэл. Редактор Х.Самдилдэндэв. Уб., 1986.

Катуу Б. Монгол туулийн дүрийн бүтэц, хэв шинжийн судалгаа. Уб., 2011.

Нямбуу Х. Монгол хувцасны түүх. Уб., 2002.

Сувд Б., Саруул А. Mongol Costumes. Уб., 2011.

¹ Сувд Б. Саруул А., *Mongol Costumes*. Уб., 2011, 31.

² Сувд Б. Саруул А., *Mongol Costumes*. Уб., 2011, 9-10.